

Тарихий фонетика ўзбек тили унли ва ундош товушларининг турли даврлардаги тараккиёти, хар бир тараккиёт даври учун хос бўлган фонетик система, айрим унли ва ундош товушларнинг шаклланиши ва тадрижий тараккиёти, асосий фонетик қонуниятлар, бўгин тузилишидаги тарихий ўзгаришлар каби қатор масалаларни ўрганади ва ўргатади.

Фонетик система тилнинг қурилиш бирликлари орасида ўзининг ўзгарувчанлиги билан лексикадан кейин иккинчи ўринда туради. Бунинг сабаби шундаки, тилнинг ички ривожланиш қонуниятлари, ташки мухит-қўшни тиллар, жамият ва фан-техниканинг ривожини, янги-янги сўзларнинг кириб келиши тилнинг фонетик қурилишига тез таъсир қилади.

Тилдаги ўзгаришлар бирданига – бир- икки йил орасида эмас, балки аста-секинлик билан узок давр давомида содир бўлади. Дастлаб онда- сонда учрайдиган ходисалар, фонетик вариантлар, ёнма- ён қўлланишлар аста-секин қонуниятга айланади. Шунинг учун хар бир даврдаги тил шу тилда сўзловчилар учун ўзгармасдай, барқарордай туюлади. Ваҳоланки, тилда тараккиёт ва ўзгариш жараёни ҳеч қачон тўхтамайди. Ўзбек тили эса бир неча тараккиёт даврини бошидан кечирди ва хар бир даврнинг ўзига хос қонуниятлари, фонетик системаси бор. Хар бир тараккиёт даври учун хос бўлган фонетик системани тиклаш, тасвирлаш каби масалалар ҳам ўзбек тилининг тарихий фонетикасида ўрганилади.

Ўзбек тилининг турли даврларида яратилган ёзма ёдгорликлар, илмий ва бадиий асарлар тарихий-фонетик тадқиқот учун энг асосий манба вазифасини ўтайди, чунки хар бир ёзма ёдгорликда шу ёдгорлик яратилган давр тили ўз аксини топади. Хар бир ёзма ёзма ёдгорликни атрофлича ўрганиш асосида шу ёдгорлик яратилган даврдаги ўзбек тилининг хусусиятлари, жумладан, фонетик қонуниятларини аниқлаш мумкин. Ўзбек классик адабиётида шеърининг кенг ривожланганлиги, қофияда ўзаро ўхшаш сўзларнинг ишлатилиши, шаклдошликка асосланиб ёзиладиган туюқ жанрининг мавжудлиги фонетик тадқиқотларга маълум даражада имкон беради. Турли тараккиёт даврларида ёзилган асарлар тилининг фонетик хусусиятларини қиёслаш асосида эса ўзбек тили фонетик системасининг тараккиёт йўлини аниқлаш мумкин. Лекин биз ўтмиш даврлар талаффузини бевосита қузатиш имқониятидан маҳруммиз. Ўз навбатида, ёзув ҳам талаффузни тўла-тўқис акс эттирмаган, шу сабабли тарихий фонетикани ўрганиш қатта тўсиқларга учрайди. Таъқидлаш лозимки, ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш жараёнида ёзма ёдгорликлар орасида филологик-тилшунослик ва адабиётшунослик асарлари бекиёс ахамиятга эга. Чунки бундай асарларда тадқиқотчи ўзи билган ва тасвирлаётган тилнинг фонетик хусусиятлари, у ёки бу сўзнинг талаффуз шаклини маълум даражада тасвирлаб беради. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону лугатит-турк», Абу Хайённинг «Қитобул-идрок лил-лисонул-атроқ», Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-лугатайн», «Мезонул-авзон», Захириддин Бобурнинг «Муҳтасар», Толеъ Хиравийнинг «Бадоеул-лугат», Мирза Маҳдийхоннинг «Мабониул-лугат» грамматикаси ва «Санглох» лугати, Фатхали Қожарийнинг «Лугати атроқия» каби асарларидаги ноёб фонетик маълумот ва изоҳлар ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш учун энг муҳим манбалар саналади.

Ёзма ёдгорликлардан ташқари, ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш учун ҳозирги ўзбек шевалари, ўзбек тилига қариндош бўлган бошқа туркий тиллар, айниқса, қўшни

уйгур, козок, коракалпок, туркман тилларининг ходисалари ҳам катта ахамиятга эга. Ўзбек тили фонетик системасидан чикиб кетган катор ходисалар (олд ва орка катор унлиларнинг фонологик фарқи, чўзик ва киска унлилар, уйгунлик (сингармонизм) ходисаси, товуш алмашинувлари) ўзбек шеваларида ҳамда бошқа туркий тилларда сақланган ва ривожланган. Ўзбек шевалари ва бошқа туркий тилларда сақланган конуниятлар эса ўзбек тилининг тарихида амалда бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Ўзбек тили тарихий фонетикаси ва грамматикасини билиш она тили ва адабиёт мутахассислари учун катта назарий ва амалий ахамиятга эга, чунки тарихий фонетика ҳозирги ўзбек тилидаги катор фонетик хусусиятлар (сон- сана, тўла- тўлов каби товуш алмашинувлари), бир кўшимчанинг турли фонетик вариантларда учраши (чиккан, эккан, келган ва х.к), стилистик максатда кўшимчаларнинг эскирган фонетик кўринишлари ишлатилиш сабаби, фонетик ўзгаришлар заминида сўзларнинг янги маъно касб этиш имконияти (қуйи ва кудук, тизгин ва тийгин, кишлок ва кишлов) ва бошқа шу каби ходисаларни тушунтириб беради.

Тарихий фонетика ҳозирги ўзбек шевалари хусусиятларини тўғри изохлаш ва диалектал хатоларни бартараф этишнинг қулай усулларини ишлаб чиқишда ҳам алоҳида ахамият касб этади.

Эски туркий тилни амалий равишда ўрганишни бошлаб берган ва асари бизгача етиб келган олим Махмуд ибн Хусайн Кошгарийдир. У ўзининг «Девону лугатит турк» асарида туркий адабий тилни тасвирлаш билан чекланиб қолмай, ўзи яшаган даврдаги кўпгина шевалар ва улардаги талаффуз хусусиятлари ҳақида ҳам атрофлича маълумот беради. Шунингдек, туркий тилларни ўрганишга бағишлаб ёзилган Махмуд Замахшарийнинг «Мукаддиматул- адаб», Абу Хайённинг «Китобул-идрок лил- лисонул-атроқ», Муханнанинг «Таржумон туркий ва мўғулий ва форсий» каби лугат ва грамматикаларда ҳам туркий тиллар фонетикасига оид қимматли маълумотлар бор.

XV асрдаги эски ўзбек тили унли товушларининг батфсил тавсифини, бу тилдаги унлилар, уларнинг фонетик кўринишлари ҳақидаги муҳим маълумотларни Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул- лугатайн» асаридан топамиз. Алишер Навоий ижодидан кейин эски ўзбек тилига кизикиш қучаяди. XVI асрда Хусайн Бойқаро буйруги билан Толеъ Хиравий томонидан, асосан, форсий тилда ёзилган «Бадоеул- лугат», Мирза Махдийхоннинг «Мабоинул- лугат» грамматикаси ва «Санглох» лугати, Фатхали Қожарийнинг «Лугати атроқия», усмонли турк тилида XV асрда ёзилган «Абушка» лугати, Шайх Сулаймоннинг «Лугати чигатой ва туркий усмоний» асарларидаги эски ўзбек тили сўзларининг талаффуз хусусиятлари ҳақида берилган изоҳлардан ҳам ўзбек тили тарихий фонетикаси бўйича муҳим маълумотларни олиш мумкин.

Ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганишда рус ва ўзбек тилшуносларининг ҳам хизмати катта. В. В. Радловнинг эски ўзбек тили ёдгорликлари фонетикаси бўйича ишлари, К. К. Юдахиннинг «Чигатой тилининг фонетик состави ҳақида материаллар», А. К. Боровковнинг «Алишер Навоий- эски ўзбек тилининг асосчиси», Толеъ Хиравийнинг Навоий асарларига лугати, А. М. Шчербакнинг «Навоий тили», «Эски ўзбек тили грамматикаси» каби асарларини қайд этиш лозим.

Ўзбек тилшуносларининг ўзбек тили тарихий фонетикаси билан кизикишлари 60- йиллардан кейин қучайди. Профессорлар Ф. Абдуллаев, Г. Абдурахмонов, А. Рустамов, Х. Дониёров эски ўзбек тили унли ва ундошлари системаси, айрим фонетик ходисалар бўйича катор илмий ишларни нашр эттирдилар ва Алишер Навоий асарлари маълумотлари асосида эски ўзбек тили унлилари системаси устида тадқиқот ишлари

олиб бордилар. Э. Умаров Толеъ Хиравий, Мирза Махдийхон ва Кожарий лугатлари асосида XV, XVII ва XIX асрларда ўзбек тили унлиларига оид муҳим кузатишларни умумлаштириб эълон қилди. Г. Абдурахмонов ва А. Рустамовларнинг ўзбек тилида биринчи марта нашр этилган олий юртлари талабалари учун «Қадимги туркий тил» дарслигида туркий тиллар учун муштарак бўлган Ўрхун-Енисей ёдгорликларининг фонетик хусусиятлари атрофлича баён этилди.

Ўзбек халқи минг йилдан ортиқроқ давр мобайнида араб алифбоси асосидаги ёзувдан фойдаланиб келди. Ўзбек халқининг 1920 йилгача яратган тарихий, илмий ва бадиий ёзма ёдгорликлари, асосан, мана шу ёзувда етиб келган. Ёзув ва тил, айниқса, фонетика бир-бири билан алоқадор бўлганлиги сабабли эски ўбек ёзувидан хабарсиз бўлган шахс ўзбек тилининг тарихий фонетикасини ўзлаштириши мумкин эмас.

Туркий халқлар ўз тарихи мобайнида қўллаган бир неча ёзув-руний, қадимги уйгур, сўғд ва бошқа ёзувлар ичида кенг ва узок қўлланилгани араб алифбоси асосидаги ёзув бўлди. Маълумки, араб алифбоси кам унли ва кўп ундошли семит тилларига мўлжалланган. Бу тилларда чўзик ва қискалиги билан фарқланувчи учта унли фонема бор: а, и, у. Ёзувда, асосан, чўзик унлилар ифодаланади, қиска унлилар ҳаракатлар: ост, уст белгилари билан берилади ва ёзувда ифодаланмайди. Таъкидлаш жоизки, туркий(ўзбек) матнларида қандай бўгин бўлишидан қатъи назар унли ҳарфларнинг ёзилиши араб, форс тилларига нисбатан тургунроқдир.

Айрим ундошлар учун икки хил т ва х, уч хил с, тўрт хил з белги бор. Шунингдек, араб тилига хос бўлган чуқур бўғиз портловчиси ва саёз бўғиз портловчисини ифодаловчи айн ва ҳамза ҳарфлари бор. Бундан ташқари, араб алифбосида туркий тилларда кенг тарқалган п, ч, г ундошлари учун махсус ҳарфлар йўқ. Кейинчалик пе, чим, гоф ҳарфлари туркий тил алифбосига киритилган бўлса-да, улар жуда кам ишлатилган ва қўл ёзма асарларда деярли ёзилмаган.

Эски ўзбек тили ҳақида гапирганимизда, ундаги қатъий қоидалар таъкидлаш жоиз: арабча ва форсча сўзлар манба тили ёзувида қандай ёзилса, туркий матнларда ҳам шундай ёзилган. Уларнинг тўғри ёзилишига жуда қатта эътибор берилган, арабча сўзлар ёзилишини бузиш қўпол ҳато, маданиятсизлик ва саводсизлик ҳисобланган.

Савол ва топшириқлар:

1. Тарихий фонетика нимани ўрганади?
2. Тарихий фонетикани ўрганишда қандай манбаларга таянилади?
3. Улуг мутафаккирларимизнинг филологияга оид қандай асарларини биласиз?
4. Араб ёзувининг ўзига хос хусусиятларини сананг.

Таянч тушунчалар:

Тарихий фонетика- ўзбек тили фонетик тизимининг тараккиёт тарихини ўрганадиган ўзбек тили тарихий грамматикасининг бир бўлиmidир.

Эски ўзбек ёзуви- араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувининг номларидан бири.

Фонетик тизим (система)- ўзбек тили ва унинг тараккиёти давридаги унли ва ундошлар, фонетик қонуниятлар, ургу ҳамда интонация каби барча фонетик ҳодисаларнинг жамланмаси.